

Anmeldelser.

**Sigurd Jensen: Fra Patriarkalisme til Pengeøkonomi.
Studier over dansk Bondeøkonomi i Tiden mellem Midten af
det 18. og Midten af det 19. Aarhundrede. Kbhvn. 1950.**

I.

Denne afhandling, der indbragte sin forfatter doktorgraden ved Københavns universitet, slutter sig smukt til den lange række, ialt 8, bondehistoriske disputatser, der i 1936 indledes med Hans Jensens »Dansk Jordpolitik« I. I slutningen karakteriseres bogen som »en undersøgelse af gangen i omstillingen fra patriarkalsk til kapitalistisk økonomi hos bondestanden« (s.161). Det er i modsætning til den uklare og baade sprogligt og begrebsmæssigt haltende overtitel og den løse undertitel den helt rigtige indholdsangivelse. I sin kerne er problemstillingen social-psykologisk, men paa økonomiske præmisser. Forf. har stillet sig den opgave at bestemme de vigtigste faktorer i det samspil mellem erhvervelse af selvejendom og udvidet brug af rede penge, der betingede den mentale proces, hvorved bonden frigjorde sig fra herremandens formynderskab og blev sin egen herre, arbejdsmæssigt, økonomisk, politisk, socialt og aandeligt. Emnet er stort og uopdyrket, problemstillingen original og frugtbar, og der meddeles et omfattende nyt og konkret stof. Det kan derfor ikke overraske, at der er fremkommet værdifulde resultater, og selv om de ikke alle er særlig overraskende, saa har de dog kunnet underbygge og nuancere de gængse forestillinger paa en meget nyttig maade.

Naar bogen har kunnet gøres saa behagelig kort, skyldes det i ikke ringe grad forf.s evne til at trænge igennem til det væsentlige og formulere sine resultater centralt og præcist, men desværre ogsaa en for haardhændet beskæring i behandlingen. Selvfølgelig kan et saa omfattende og mangesidigt spørgsmaal ikke udtømmes i en enkelt undersøgelse; forf. maa selv være berettiget til at foretage sine begrænsninger, men det maa forlanges, at de sider,

der drages frem til undersøgelse, tager hensyn til alle vigtige faktorer i den saglige sammenhæng.

En af afhandlingens hovedfortjenester bestaar i en kyndig fremlæggelse af et omfattende konkret arkivstof: skøde- og pante-protokoller, regnskaber over kvartprocentskatten 1809, godsarkiver og købmandsarkiver, den kgl. kreditkasses og enkekasens arkiver m. m. At dette materiale ikke overalt er lige repræsentativt, vil det være forkert at laste forf. for, da han har været afhængig af de eksisterende arkivaliers egnethed og tilgængelighed. Her møder vi den gode arkivmands dyder, men vi træffer ogsaa i for høj grad reversen, arkivmandens foragt for de trykte kilder og behandlinger. Boglisten og bogbenyttelsen er saa fragmentarisk og tilfældig, at det ikke kan skyldes uvidenhed, men bevidst udelukkelse. Som eksempler paa, hvad jeg savner, skal nævnes en lang række godsmonografier, ældre som Rasmussen-Søkildes om Brahetrolleborg (bl. a. med L. Reventlows arvefæsteordning fra 1788) og Holstenshus (bl. a. om patriarkalisme ved udskiftning og udflytning) og nyere som den om Svenstrup. Ligeledes savnes en mængde lokalhistoriske afhandlinger fra alle landets egne, saa vigtige kildepublikationer som Bernstorffernes og Reventlowernes papirer og Danske politiske Breve fra 1830erne og 1840erne og adskillige landøkonomiske skrifter fra samtiden af Begtrup¹, Tyge Rothe og A. F. Bergsøe. Ganske vist er dette stof kendt i forvejen, men det er aldrig blevet betragtet ud fra forf.s synspunkter, og det kunde i hvert fald i mange tilfælde have nuanceret billedet og styrket eller modificeret konklusionerne.

I det følgende skal jeg koncentrere mig om to punkter, dels det mere formelle om talbehandling og tabelopstillinger, og dels et centralt sagligt spørgsmaal, nemlig problemstillingen omkring selvejekøbene.

II.

Forf. fremlægger i regelen sine kilder klart og fyldigt, men han er alt for tilbøjelig til at lade dem »tale for sig selv«. Konklusionerne følger atter og atter umiddelbart efter, ofte helt en passant, uden den fremadskridende diskussion af de muligheder, som stoffet og problemerne indeholder, og uden at motivere konklusionen. Læseren maa i stor udstrækning selv udlede bevisførelsen eller sammenstykke den fra spredte og tilfældige bemærk-

¹ Det er karakteristisk, at forf. ofrer sit »arkivfund« af Begtrups fantastiske finansieringsprojekt af selvejekøbene ved »staatsreceptisser« langt mere plads end det omfattende konkrete stof, der findes i hele hans store forfatterskab.

ninger; det fremgaar dog stadig, at forf. har haft sine gode og velovervejede grunde til sine slutninger.

Disse svagheder i dokumentation og bearbejdelse rammer i særlig grad de statistiske dele, behandlingen af talmaterialet og opstillingen af tabeller. Allerede redegørelsen for de ældste selvejekøb (s. 16 ff.) viser, at forf. ikke følger den gyldne regel, at man kun bør medtage de taloplysninger, som man gør brug af. Gudumkloster er det ældste eksempel paa selvejekøb; her købtes i 1757 10 af de 60 solgte fæstegaarde af indehaverne. Gaard for gaard meddeles der minutiose oplysninger om følgende 4 forhold: 1. hartkorn; 2. aarlige afgifter (landgilde); 3. høveriaflosning; og 4. købesum. Men disse tal bruges ikke til nogetsomhelst, naar bortses fra at der under salget af Bækmarks-godset aaret efter (s. 18) anføres, at den ene fæster, der her købte sin gaard til selveje, »maatte betale 290 rdl. 60 sk., det vil sige ca. 100 rdl. pr. td. hartkorn og altsaa lige saa meget som de dyreste af ejendommene, der solgtes fra Gudumkloster«. Men derfra er prisvariationerne efter hartkornet overhovedet ikke meddelt. Det viser sig iøvrigt, at salgssummerne varierer saa stærkt i forhold til hartkorn (fra 50 rdl. til 127 rdl. pr. td. htk.) og afgifter (fra ca. 12 til 47 gange afgiften), at det er aabenbart, at det maa være andre forhold end hartkorn og kapitalisationsfaktor, der har bestemt prisen (herom nedenfor). Derimod fremgaar det, at da et interessenskab af fæsterne under Grubbesholm i 1761 købte godset, blev hartkornet lagt til grund for den indbyrdes fordeling (s. 18 f.).

Den samme inkonsekvens møder man i de tabellariske oversigter over de enkelte selvejekøb. Snart rubriceres hartkornet som ved Rugaard i 1802 (s. 54 ff.) og Kølskegaard i 1834—37 (s. 98 ff.), snart udelades det som ved Egensegaard i 1769 (s. 26 f.), Voergaard i 1842—44 (s. 101 f.) og Frijsenborg i 1858—72 (s. 105 f.), men i intet tilfælde undersøges det, om hartkornet har spillet nogen rolle for prisansættelsen eller belaaningen. Til trods for at hovedproblemet for forf. er prioriteringen i forhold til købesummen, savner man derimod den kolonne, der alene kan oplyse herom, nemlig prioritetsprocenten. Den maa benytteren nu møjssommeligt udregne i hvert enkelt tilfælde.

Det er i det hele taget et stort spørgsmaal, om disse detaljerede tabeller har nogen større interesse for andre end lokalhistorikere, og for dem bliver nyten endda problematisk i de talrige tilfælde, hvor selvejekøberens navn erstattes med et løbenummer. I den større sammenhæng, som det her drejer sig om, vilde smaa oversigtstabeller over, hvorledes procenterne varierede, være langt mere oplysende. Og naar forholdene er saa ensartede

som ved de Oster Kippinge-bonders køb til selvejendom fra Egensegaard, hvor alle gjorde brug af statens tilsagn om at lade den halve købesum blive staaende som 1. prioritet og bortset fra en enkelt praktisk talt laante resten privat, forekommer det mig langt lettere og tydeligere at karakterisere forholdet i faa ord end ved en hel tabel. Her har tabellen ikke nogen funktion¹.

Undersøgelsen af Kreditkassens og Enkekassens betydning for selvejekøbene er overmaade fortjenstfuld, især paavisningen af, at Enkekassen blev den store laanekilde, efter at C. D. Reventlow i 1797 kom ind i direktionen. Men ogsaa her kunde bearbejdelsen af tallene og tabelopstillingen have været mere hensigtsmæssig. For Kreditkassen af 1786 stykkes udlaanene til selvejekøb sammen af forskellige kilder: indtil midten af 1788 hentes de fra en forestilling til kongen, og fra 1789 beregnes de efter en særlig protokol »Konto over udlaan 1786—1799«. Samtlige aar burde selvfølgelig være beregnet herfra; derved kunde ogsaa sidste halvdel af 1788 være blevet medinddraget. Naar forf. interesserer sig for at oplyse, hvor stor en part af udlaanene selvejekøbene har omfattet, burde han ogsaa have beregnet de samlede udlaan aar for aar herefter i stedet for at opstille de aarlige »generalbalancer« efter kassebøgerne, som han fornuftigt nok alligevel afstaar fra at benytte².

Ved oversigten over udlaanenes placering rundt i landet (s. 38) savnes ogsaa en summering, dels for de enkelte amter dels for hele landet.

Enkekassens udlaan (s. 40) havde ogsaa fortjent en smukkere præsentation. Først indføjes nogle omrentüige tal i teksten for aarene 1796—1801, derefter opstilles de følgende aar indtil 1813 i tabelform, idet laanene til selvejekøb sættes op ved siden af de samlede udlaan. Ved denne inkonsekvente behandling er det blevet umuligt at beregne saavel det samlede udlaan som den procentvise andel for selvejekøbene i den første periode. Det rigtige havde selvfølgelig været at fremlægge hele materialet i en tabel med følgende tre kolonner for de enkelte aar og sammenlagt

¹ Egensegaard købtes paa auktionen over krongods i 1769 af godsejer Hincheldej. Her som andetsteds vilde en undersøgelse af auktionsprotokollerne med tilhørende papirer have været meget oplysende. Det fremgaar, at bønderne kom i hæftig strid med Hincheldej, der krævede stærke garantier ved salget, bl. a. at køberne skulde hæfte solidarisk og en vis forkøbsret ved senere salg (Rentekammeret, Auktionsforretninger, Konditioner m. m. vedr. salget af falstersk gods I 1766—72).

² For aarene 1786—91 har jeg beregnet selvejekøbenes andel i det samlede udlaan til følgende procenttal: 0 — 16 — 13 — 15 — 9 og 3.

for hele perioden: 1. udlaan ialt; 2. laan til selvejekøb; og 3. beregning af selvejekøbnes procentvise andel.

Til belysning af det afgørende spørgsmaal om, hvorvidt herremandens gamle formynderskab er blevet afløst af et økonomisk baand for bonden overfor herremanden eller andre kreditorgrupper, er der blevet fremlagt et meget fyldigt og instruktivt materiale fra kvartprocentsskatten i 1809, opstillet s. 63—72 i amts- eller sognevise oversigter. Det vises ved eksempler, »at det var ret begrænsede mængder prioriteter, hver enkelt godsejer formaede at disponere over«, og det anføres videre, at »de meget store tal for laangivere, der kun har ydet 1—5 laan paa deres egen godtgør, »at der ikke har været tale om nogen monopolisering af kreditgivningen til bondestanden«. Disse slutninger er rigtige, men de synes mere at bero paa et skøn eller samlet indtryk end paa en gennemført analyse. Den meddelte oversigt er i virkeligheden kun halvfabrikata. Man savner den endelige bearbejdelse i smaa oversigtstabeller, saaledes som det her forsøgsvis er gjort for de fem anvendte hele amtstuedistrikter:

Laanerkategorier	I absolutte tal		I procent	
	Antal laan	Laanesum 1000 kr.	Antal laan	Laanesum
Enkekassen	509	325	11,0	13,8
Kgl. Kreditkasse.....	294	104	6,4	4,4
Overformynderier, hospitaler	285	147	6,2	6,3
Offentlige institutioner	1088	576	23,5	24,6
Godser.....	577	402	12,5	17,1
Embedsmænd	152	44	3,3	1,9
Handlende, haandværkere.....	61	38	1,3	1,6
Bønder	52	41	1,1	1,7
Private kreditorer (over 5 laan)	842	525	18,2	22,4
Diverse smaa laangivere (1—5 laan):	2695	1249	58,3	53,0
Ialt...	4625	2350	100,0	100,0

Fordelingen af stikprøverne fra sogne i andre amter viser noget større tal for offentlige laan og tilsvarende mindre for de lokale smaa kreditorer, uden at det dog forrykker hovedresultatet.

Det havde været hensigtsmæssigt, om saadanne smaa oversigtstabeller var blevet indført i teksten, mens specifikationerne passende kunde være blevet udskudt til bilag som sket ved redegørelsen for prioritetsforholdene ved selvejekøbene i Rovsø, Sønderhald og Øster Lisbjerg herreder 1791—1805. Her savner

man iøvrigt procenttallene for 1. og 2. prioriteters størrelse i forhold til købesummerne, og oversigtstabeller i teksten (s. 48) havde været ønskelige. Det gælder ogsaa redegørelsen for de private tiendeforeninger paa Sjælland 1796—1809 (s. 128—33), hvor specifikationerne havde haft sin rette plads i et bilag og i teksten burde være erstattet med en hensigtsmæssig oversigtstabel.

Denne kritik rammer noget væsentlig i den tekniske bearbejdelse af det kvantitative materiale, men det maa retfærdigvis tilføjes, at den ikke berører kernen i afhandlingen, resultaterne, væsentligt. Det viser sig, at forf. er saa fortrolig med sit stof, at han uden denne bearbejdelse har været i stand til at udtrække de rigtige konklusioner, men det har skæmmet bogen og besværliggjort, til tider umuliggjort den indgaaende tilegnelse for benytteren.

III.

Med fuld ret er *selvejekøbene* sat i spidsen. Erhvervelse af selveje var et kardinalpunkt for hele bondens frigørelse fra herremandens formynderskab og for hele reformbevægelsens lykkelige gennemførelse. Det anerkendes af de sagkyndige i samtiden, af bønderne selv og deres efterkommere og ogsaa af alle historikere.

I indledningen (s. 11) opstilles hovedpunkterne i undersøgelsen. De omfatter: 1. en undersøgelse af, »hvilke laan bønderne maatte optage for at kunne skaffe sig selvejendom«; 2. bestemmelse af laanenes størrelse i forhold til købesummerne; 3. en fastslaaen af, hvem kreditorerne var; samt 4. en vurdering af »bondens situation i forholdet til hans kreditorer i det hele taget«, der med rette karakteriseres som »det afgørende punkt«. Det er allesammen centrale og nødvendige grundspørgsmaal. Men der savnes endnu nogle vigtige momenter i undersøgelsen, hvis man skal forstaa problemet i dets fulde sammenhæng. Det drejer sig først og fremmest om en bestemmelse af selvejekøbets omfang i de enkelte perioder, men dernæst ogsaa om saadanne grundforhold som principperne for prisansættelsen, laanenes tilbagebetaling og eventuelle andre former for finansiering end laan. Disse problemer berøres nok lejlighedsvis, men slet ikke med den nødvendige konsekvens, og derfor bliver konklusionen ikke saa fuldtoneende som det havde været muligt.

1. Selvejekøbets omfang. For en undersøgelse af den her foreliggende karakter er saa nøjagtige analyser af de kvantitative forhold som muligt en nødvendig forudsætning. Men i denne henseende lades vi fuldstændig i stikken indtil det sidste kapitel. Det indledes (s. 89) med den ofte publicerede første offi-

cielle statistik over forholdet mellem selvejere og fæstere fra 1835, der viser, at ca. 65 % selvejer- (og arvefæste)gaarde stod over for ca. 35 % fæstegaarde. Derefter meddeles de nøjagtige tal for selvejekøbene i periodens sidste femaar: 588 til selveje og 412 til arvefæste, altsaa ialt nøjagtig 1000. Men naar det gælder de forudgaaende lange perioder, maa man nøjes med i tilslutning til denne opgørelse at faa konstateret, at »langt det største antal selvejekøb var sket før 1807«, idet der formentlig især tænkes paa den store selvejekøbsbevægelse omkr. 1800 (ca. 1788—1807). Her maa størrelsesordenen altsaa have været en ganske anden, konstaterer den opmærksomme læser pludseligt.

Hist og her finder vi ganske vist isolerede størrelsesangivelser. S. 39 ff. oplyses, at Kreditkassen og Enkekassen i aarene 1787 til 1813 ydede ca. 5000 laan, og der gores rede for deres geografiske fordeling; praktisk talt alle Kreditkassens laan og $\frac{3}{4}$ af Enkekassens gaar til Jylland, de resterende fortrinsvis til Sjælland, mens Fyns stift (incl. Laaland-Falster) næsten ikke er repræsenteret. Her melder der sig omgaaende to spørgsmaal: dels om hvordan den offentlige udlaansvirksomhed forholder sig til den private, og dels om den højst ulige fordeling af de offentlige laan var repræsentativ for selvejekøbene. Forf. er fuldt fortrolig med, at der findes andre kategorier af laangivere, især sælgerkreditorer og de yderst sjældent dokumenterede laan fra slægt og venner, men han gør ikke det mindste forsøg paa at vurdere deres betydning paa konkret materiale. Den opmærksomme læser kan af bilaget se, hvor lidt de offentlige laan betød paa Djursland omkr. 1800, og han kan faa dette indtryk bekræftet af oversigten over kvartprocentskatten af 1809. Ja, den energiske benytter kan endda regne ud, at de to kassers midler gennemgaaende kun omfattede 20—25 % af samtlige laan (jfr. tabellen ovenfor). Samtidig kan den aarvaagne konstatere, at kreditorernes sammensætning varierede stærkt fra egn til egn. Saaledes skilte fx. Odense-Rugaard amter sig meget stærkt ud, idet de smaa anonyme laangivere med 1—5 laan var aldeles dominerende (1385 laan), mens Enkekassen kun havde 29 og Kreditkassen aldeles intet udlaan. Fyn stod altsaa aldeles ikke udenfor denne bevægelse, saaledes som de offentlige laanekasser kunde friste os til at formode. Men man maa være detektiv for at naa saa langt. Det havde været forf.s opgave at meddele os disse oplysninger utvetydigt.

Imidlertid er der andre midler til at give en forestilling om størrelsesordenen og den ulige fordeling af selvejekøbene i de forskellige egne af landet. Allerede en simpel registrering af opgivelserne i G. Begtrups *Beskrivelse af Agerdyrkningens Tilstand*

(1803—12) kan hjælpe os godt paa vej. Det betyder her intet, at den brave landøkonom som teoretiker var baade naiv og ukritisk; afgørende er det, at hans konkrete oplysninger bygger paa de kyndigste lokale informatorer, især amtsforvaltere og præster, som han gengav omhyggeligt uden forsøg paa ensretning. For Fyn indberetter amtsforvalterne i 1803 følgende tal paa selveje (s. 67 ff.):

Odense og Rugaards amter.....	1120	gaarde	og	812	huse
Assens og Hindsgavl amter.....	523	—	-	786	—
Svendborg amt.....	449	—	-	396	—

eller henholdsvis omkring halvparten, trediedelen og tiendedelen af gaardtallene og noget mindre af hartkornet. Begtrup specificerer tallene herred for herred, ja, næsten sogn for sogn og gods for gods. Han kan ogsaa give forklaringen paa øens særstilling paa laanemarkedet. Det skyldes, at »Fyn er en af de mest velhavende provinser«, hvor bønderne »er villige til at købe dem (dvs. sig) selv og kan mellem dem (sig) selv, deres slægt og venner skaffe købesummen til veje uden laan af offentlige fonds« (s. 40). Det er en karakteristik, der bekræftes paa det smukkeste af listerne over kvartprocentskatten 1809.

Det er ikke alle egne, der er saa præcist oplyste, men for Jylland meddeles dog den årlige vækst for selvejerne i Aalborg amt, fra 490 selvejergaarde i 1795 til 1901 i 1806 (over 60 %) (s. 185), mens det med præcise tal vises, at selvejerne samtidig besad over 50 % af det ufri hartkorn i Viborg amt (s. 253 og 263) og henved 40 % paa Mors (s. 227). For Sjælland er oplysningerne mere summariske, men langt fra værdiløse.

For den ældste periode, hvor forf. har de fine analyser af købe- og laaneformer, mens »man famler sig frem« (som kap. I saa rigtigt er døbt), strækker den kvantitative bestemmelse sig kun til at oplyse, »at ikke helt faa bønder benyttede sig af de muligheder, der bød sig for at erhverve selvejendom« (s. 22). Saa stærk en tilbageholdenhed havde ikke været nødvendig. Ganske vist kan det være vanskeligt at skaffe konkrete tal for de private salg, men for ryttergodssalgene, der er langt den største gruppe, udgør auktionsprotokollerne med tilhørende aktstykker (Renteskriverkontorenes arkiv) et meget værdifuldt og forholdsvis let tilgængeligt materiale. I bogen redegøres udførligt for, at regeringen først havde været besluttet paa at give ryttergodsbønderne størst mulig lejlighed til at erhverve sig deres gaarde som selvejendom, men at frygten for, at kun faa bønder »ville være kapital-

stærke nok til at tilhandle sig deres ejendom«, indskrænkede denne mulighed til strøgodsset. Der havde været god grund til at søge denne regeringens anskuelse verificeret paa virkeligheden og faa klarlagt, om drivfjederen til kronens bortsalg var reformiver eller pengetrang.

Med nogle faa eksempler, atter fra Fyn, skal jeg forsøge at komme disse ryttergodssalg fra midten af 1760erne¹ lidt nærmere ind paa livet. Ved disse auktioner blev godsset delt i to kategorier. Først solgtes de enkelte hovedgaarde med tilliggende af hoveripflichtige gaarde, dernæst raabtes strøgodsset op by for by, og (hvis der ikke blev budt højt nok for byen samlet, hvad der i regelen ikke blev) derefter udbudt gaard for gaard. Over halvdelen solgtes »aparte«, som det hed, og bønderne benyttede sig i høj grad af lejligheden til at købe, selv om jordhungrige godsejere og endog auktionskommissionærene selv ofte bød bønderne over, saa priserne jobbedes kolossalt op. I Frøbjærg by købte 12 gaardfæstere og 4 husfæstere hele byen samlet ved deres tillidsmand, amtsforvalter Malte Bruun, til en pris af næsten 300 rdl. pr. td. hartkorn. I Tommerup fik 10 fæstere budet paa deres gaarde enkeltvis til en pris varierende fra 180 til 400 rdl. pr. td. Andre steder købte den enkelte bonde ikke sin gaard direkte, men erhvervede den senere af den oprindelige køber, saaledes i Brylle, hvor nogle gaarde i 1764 var købt af en stor godsforpagter, der i 1775 solgte dem videre til fæsterne. Begtrup anfører udtrykkeligt, at »de fleste bønder« i en lang række navngivne landsbyer købte sig selveje (s. 297 f., jfr. s. 133 og 188). Men vi finder ogsaa eksempler paa, at fæstere, der havde erhvervet selveje, atter fæstede sig bort igen, bl. a. nogle fæstere i Frøbjærg og enkelte andre til godsejeren paa Erholm, der først begyndte at sælge gaardene tilbage til fæsterne i 1803 og da til den 5—10-dobbelte pris.

Konklusionen af disse og andre eksempler maa blive, at de fynske ryttergodsbønder gennemgaaende evnede at erhverve sig selvejendom, selv under meget haarde betingelser, og at vi maa vurdere forholdet saaledes, at kronens hovedinteresse faktisk bestod i at skaffe sig størst mulige indtægter af salget. Hvordan statens griskhed overvejede en eventuel bondevenlighed i 1760erne fremgaar maaske klarest af sagen med de Vissenbjærg-selvejere², der ogsaa er meget oplysende for tidens glidende over-

¹ S. 21 tales om »krongodssalgene 1765—1767«, men storsteparten af det fynske ryttergods blev i virkeligheden bortsolgt ved auktioner i september og november 1764.

² Rentekammerets arkiv VIII: Kommissionsprotokoller vedk. Vissen-

gange fra fæste til selveje. Fra gammel tid havde 36 gaarde i Vissenbjerg sogn haft selvejendomsret, det vil sige ejet bondeskylden, men ikke herligheden. Under hele enevælden havde de gang paa gang maattet føre proces med kronen for at opretholde deres stilling som selvejere, sidst i 1745, hvor de forte deres sag frem til en sejrrig landstingsdom i 1747. Under appel til højesteret, der stadig blev udsat, søgte kronen at tvinge de genstridige bønder til underkastelse. Ved ryttergodsauktionen i 1764 stod sagen stadig hen i det uvisse, og bønderne benyttede da lejligheden til at købe sig fuld ejendomsret. Gaardene blev udbudt enkeltvis, og der skulde bydes pr. td. hartkorn; alle besidderne fik hammerslag til priser, der varierede fra 120 til 400 rdl. pr. td. Men nu opstod der en ny strid med Rentekammeret, idet dette krævede betaling for hele tilliggendet, mens bønderne kun vilde betale for den hartkornstakst, som herligheden beløb sig til. Den satte de første til $\frac{1}{4}$, men tilbød senere at regne sig i en ringere selvejerkategori og betale halvdelen. Resultatet blev et forlig, hvor Rentekammeret kvittede $\frac{1}{4}$ af købesummen. Efter hele sagens natur og den jævnhøje pris med simpelt fæstegods kan der ikke være tvivl om, at bønderne havde ret, og at kronen havde været ubillig.

2. Prisdannelsen. Vil man forstaa de psykologiske forhold omkring selvejekøbene, udgør en bestemmelse af prisdannelsens faktorer en meget vigtig forudsætning. Men disse uafklarede forhold har forf. kun gjort lidt for at oplyse. Det sker alene med nogle bemærkninger i anledning af regeringens overvejelser fra 1846 om staisstøtte til oprettelse af kreditforeninger til fremme af selvejet (s. 94 ff.). Her udtrykker Danske Kancelli ganske givet noget fundamentalt, naar det hævder, at »en godsejer vil i almindelighed være villig til at sælge bøndergodset til fæsterne for $\frac{2}{3}$ eller maaske endog $\frac{3}{5}$ af den værdi, dette gods vil have betragtet som selvejendom«. Det er ogsaa rigtigt, naar det hævdes, at denne lavere pris betød en fordel for bønderne. Men naar forf. derefter gaar over til at tale om »afslag« i prisen, som han mener snarere skyldes den ledsagende forenkling i godsadministrationen end de liberales forestillinger om en bøndernes medejendomsret, glipper forstaaelsen.

Der er næppe grund til at opretholde mer eller mindre romantiske forestillinger om, at godsejerne bortsolgte fæstegodset til underpris. Det har heller ikke været kancelliets opfattelse, idet

bjerg bonders selvejendomsret 1745—47 (4 bd.) og 2 pakker Det bortsolgte fynske gods vedkommende 1764; jfr. Karl Rasmussen i Aarb. f. Hist. Samfund for Odense og Assens Amt. I, 128 ff.

det samtidig udtaler frygt for, at forbedrede laanemuligheder vil medføre en prisstigning, saa godsejerne vil »faa en for dem saare tjenlig lejlighed til at sælge bøndergodset til en pris . . . som let kunde give dem mere end den dobbelte indtægt af den, godset kunde give dem som fæstegods« (s. 94). Salg af fæstegods kunde altsaa skabe økonomisk gevinst for saavel godsejer som bonde. Det hænger sammen med, at det baand, som staten havde lagt paa fæstegodset, især ved forbudet mod afgiftsforhøjelse¹, havde skabt en forskel mellem afgifternes kapitalisationsværdi og værdien af jorden, naar den kunde disponeres frit, som det skete ved overgang til selveje². Det er værdien af den frigivne dispositionsret, der bestemmer grænserne for prisdannelsen, og det gælder ogsaa de ældre perioder, om end med visse modifikationer for de ældste godsauktioner, hvor bønderne paa lige fod med købere fra andre samfundsklasser skabte et marked med fuldkommen fri prisdannelse. Og det er denne samfundsbundne kapital, denne »guldkalv«, som de store jyske »godsslagtere« løste og dansede omkring paa Viborg snapsting ved aarhundredskiftet. Denne hektiske jordspekulation ofrer forf. med rette en fortjenstfuld omtale uden dog at forstaa dette prisdannelsens grundforhold.

Ulige større interesse knytter der sig til de mindre dramatiske, men langt talrigere selvejekøb i denne afgørende reformperiode. Atter bliver den brave Begtrups udsagn meget vejledende, selv om han tilsyneladende ikke forstaa den dybere økonomiske sammenhæng. Han dokumenterer for de forskellige landsdele prisvariationerne for de forskellige kategorier af jord, mest udførligt for Fyn (s. 36 f.). Bondehartkornet for gamle selvejergaarde sælges her til 800—1000 rdl. tonden, mens gods, der købes »for at sælge bønderne til sig selv« i de gode egne sættes til 3—350 rdl. mod 2—250 i de slettere egne, dog at prisen er 340—400 rdl., naar proprietærene sælger »fæstebønderne deres gaarde efter lejlighed«, og 5—600 rdl. ved fæsteledighed. Paa samme maade

¹ Kun i ringe grad berørt af forordn. af 5/6 1792 der tillod visse afgiftsforhøjelser, men alene i forbindelse med udskiftning og kun efter mindelig overenskomst med fæsterne. Bestemmelsens betydninger overvurderet af Hans Jensen i Dansk Jordpolitik I, s. 182 ff.

² Dette forhold forstod man ogsaa udmærket i samtiden. Det kommer fx. klart til orde i et brev fra grev Frijs-Frijsenborg i 1844 til godsejer Carlsen paa Gl. Køgegaard, hvor det hedder: »De Liberale vil nøde grundejerne til at forvandle deres fæste-egendom til capitaler for at lyksaliggjøre bondestanden. De sige, at grundejerne faaer een større indtægt, og bonden mere raadighed over grunden ved at blive selvejer. Første er rigtigt, for øjeblikket . . . (Danske politiske Breve fra 1830erne og 1840erne nr. 650).

nævnes for Sjælland (s. 27), at der for en gammel selvejergaard »gives efter dens størrelse og godhed 2, 3, —6000 rdl., naar der for en fæstegaard gives 1000—2000 rdl.».

Denne prisforskel ser Begtrup dog alene som »et talende bevis paa bondens og agerdyrkningens bedre tilstand« under selveje end under fæste. Alligevel viser han klart den store betydning af forskellen mellem kapitalisationsværdien af fæstegodsets afgifter og den frigjorte kapitalværdi. Paa den ene side fremholder han, at »overalt, hvor bønderne har købt deres gaarde, har de med hensyn til gaardens virkelige værd faaet den til meget billig pris¹, og der anføres talrige eksempler fra hele landet paa, at den umiddelbart efter sælges til den dobbelte eller tredobbelte pris. Paa den anden side var han heller ikke blind for, at købesummen kunde give godsejeren højere forrentning end afgifterne hidtil. Fra Vendsyssel nævnes det og dokumenteres ved eksempler, hvorledes fæstegaarden ofte sælges til bonden »langt over landgildens og hoveriets værd«, og hvorledes de professionelle herregaardsslagtere havde midler til at faa fæsterne til at give en købesum, hvis forrentning »overstiger indtægten eller jorbogsafgiften ofte til det 3, 4, 5, 6 dobbelte« (Jylland s. 431, 429), selv naar godsejeren »ej kan faa bonden til at købe eller og bonden byder en spotpenge«. Tydeligst kommer denne dobbelthed til orde ved det vestjyske Ryhave, hvor Begtrup drager følgende almene konklusion (s. 22): »Saa meget er vist og erfaringen kan bevise, at uagtet bonden ved at købe sin jord betaler 2 à 3 gange højere renter end den afgift han forhen betalte til husbonden, saa forbedrer han sig og sine viikaar og svarer, hvad han bør, til rette tid. Aldrig har endnu een af de solgte bønder ytret det ønske at indtræde igen paa godset paa den forrige fod«.

Indenfor dette prisinterval mellem fæstejord og selvejejord, der frigjordes ved selve selvejekøbet, kunde talrige andre prisdannende faktorer gøre sig gældende. Ogsaa dem kender Begtrup. Naar han for Vendsyssel udtrykkelig nævner, at køberen fæster sin gaard »for den pris, der sættes ham overensstemmende med hans alder og jordens godhed« (s. 430), rører han sikkert ved et par af de vigtigste momenter. Bonden maatte betragte sin indfæstning som en slags forskud, og godsejeren tage hensyn til, hvornaar han kunde vente ny indfæstning. At der ogsaa maatte tages hensyn til egnens, jordloddens og bygningernes beskaffenhed er indlysende. Hist og her peges paa særlige indkomstmuligheder, der sætter prisen i vejret som nær beliggenhed ved køb-

¹ Citatet fra Sjælland (s. 27), men lignende udtalelser forekommer fra Fyn og Jylland.

stad og især besiddelse af skov. Endelig var prisen ogsaa meget følsom overfor det vekslende antal unge, der søgte jord, de varierende formuesforhold og den lokale adgang til at skaffe sig laan¹.

Det vil sikkert ikke være raadeligt at se helt bort fra irrationelle momenter som bondens modvillighed overfor det uvante og usikre paa den ene side og hans trang til selvstændighed eller ønske om at sikre gaarden for slægten paa den anden side, men den vel underrettede Begtrup har givetvis faaet fat i de vigtigste haandgribelige faktorer, og i kraft af sin udprægede respekt for realiteterne drukner han dem ikke i reformivrig teoretiseringen. I alle tilfælde indeholder Begtrups udtalelser meget frugtbare problemstillinger, som der havde været al grund til at tage standpunkt til i stedet for at overlade det til fremtidig forskning at verificere dem paa det samme konkrete arkivmateriale, som her er benyttet.

Paa baggrund af dette kompleks af prisdannende faktorer forstaar man nu bedre, at priserne maatte variere stærkt i forhold til hartkorn og afgifter, der tilmed var blevet fastlagt i en svunden fortid.

3. Tilbagebetalingerne. Undersøgelsen af *prioriteringsforholdene* udgør ryggraden i første afdeling, og fremdragelsen af det store og mangesidige materiale og den indsigtfulde analyse af de skiftende former fortjener uforbeholden anerkendelse. Det dokumenteres for alle perioder, at de nye selvejere ofte havde prioriteter til op over skorstenen, og det fremholdes desuden stadig, at mange af de sekundære, private og lejlighedsvis laan blandt slægt og venner («nabolaan») slet ikke blev tinglyst, saa prioriteringen faktisk har været mere tyngende, end skøde- og panteprotokollerne angiver. For øvrigt havde det vel været muligt at faa en forestilling om betydningen af disse ikke-tinglyste laan ved stikprøver i skifteprotokollerne.

Derimod er tilbagebetalingen af laanene, som efter min mening maatte være et hovedpunkt for problemstillingen, baade for samspillet mellem selvejkøb og de rede penges fremmarch og for selvejerens afhængighed af kreditorerne, meget fragmentarisk behandlet. Materialet omfatter kun eet gods, atter fra slut-

¹ Om den fynske bonde hedder det, at han «betaler jorden efter den herskende større eller mindre formuenhed i bondestanden og den begærlighed, hvormed jord søges. Naar en fynsk bondekarl køber eller og fæster en gaard eller et hus med jord, da købes eller fæstes samme til en pris, som stemmer overens med hans formue. Bondekarlen regner ej efter, hvad han skal give for ejendommen, men han ser blot paa den sum, han skal forrente» (s. 38).

perioden, nemlig Voergaard, fra hvis godsregnskaber der meddeles tabeller over selvejkøbene fra 1840erne og 1860erne (s. 101 f. og 106). De viser, at afviklingen varierede fra 1 til 13 aar, men saaledes at 1 og 2 aar forekommer hyppigst (gmsn. ca. 3 og $3\frac{1}{2}$ aar). Forf. noterer lakonisk, at »restkøbesummerne er blevet afdraget over et vist — i reglen kort — aaremaal«, men giver slet ikke svar paa vore spørgsmaal om, hvorvidt der er tale om noget alment eller specielt, eller hvordan det i det hele taget har været muligt at amortisere paa saa kort tid.

Fra den store reformperiode kender Begtrup typen og meddeler netop for Vendsyssel, at godsslagterne dér lovede de nye selvejere, »at pengene skal blive staaende, men ej hvor længe, dog sædvanlig 4 aar«. Forholdet kan ogsaa dokumenteres med eksempler fra konkret arkivmateriale, bl. a. fra den kongelige kredittkasse. Saaledes laante fæstebønderne under Voldborg gods i Hee, No og Ølstrup sogne i 1793 14.149 rdl. »for at tilkøbe sig hovedgaarden Voldborg for at udparcellere samme«, og det oplyses, at de allerede i 1795 betalte de 4000 rdl. tilbage, resten i 1797 — altsaa paa 4 aar ialt¹.

Kredittkassens tidligere nævnte »Konto over udlaan 1786—1799« giver ogsaa gode oplysninger om laanenes afvikling, og ofte meddeles aaret for restsummens betaling. Vi finder flere eksempler paa de helt korte laan, men den almindeligste praksis er smaa afdrag gennem en længere periode, vist oftest 10—20 aar. Her har vi altsaa en ganske anden type: det offentlige laan, der kunde vente, mens man koncentrerede sig om at bringe eventuelle mere tyngende private laan ud at verden.

En tredje type forekom ogsaa, nemlig godsejerens uopsigelige sælgerprioriteter, der blev afdraget over meget lange perioder, hvis de overhovedet blev afdraget. Da grev Trampe i 1799 udparcellerede Løgismose paa Fyn, købte Strærup by sig selv til en ret høj pris, men til gengæld lod greven hele købesummen blive staaende fast. Og i hvert fald een af bønderne lod laanet staa til 1812 og præsterede da paa een gang hele betalingen for sin gaard, nemlig fire fjerdinge smør². Lignende solstraalefortællinger om bønder, der under statsbankerotten befriede sig for deres gamle prioriteter fra købet til selvejendom, træffer man rundt om i landet. Der er ingen tvivl om, at denne laanetype har haft en vis udbredelse, fortrinsvis i forholdet mellem den nye selvejer og det gamle herskab, og det er i den slags forhold man maa søge den latente fare for, at det gamle godssystemes patriarkalske for-

¹ Den kgl. Kredittkasses Danske Kopibog 1798 s. 60.

² Aarb. f. Hist. Samf. f. Odense og Assens Amt. I, 488.

mynderskab skulde erstattes af en ikke mindre trykkende økonomisk afhængighed.

Der er sikkert ogsaa andre typer. S. 73 omtales det, hvorledes de jyske herregaardsslagtere »afhændede een vare, bøndergaarde, mod en anden, obligationer«, og hvorledes »disse obligationer hurtigt fandt nye ejermænd«, »saaledes at det sidste baand mellem godsejere og deres tidligere fæstere blev brudt«. Denne konklusion er rigtig. Her blev bonden virkelig kastet ud i selvstændigheden, ofte mod eget ønske. Men det er jo ikke ved denne form for overgang til selveje, vi venter bøndernes afhængighed fortsat, men der, hvor godsejeren afhændede sit fæstegods ved mindelig overenskomst med bønderne og selv blev siddende paa hovedgaarden.

Det er rigtigt, at kvartprocentsskatten i 1809 viser en saa stor spredning af laanene, at de gamle godsejere ikke i stort tal kan have etableret sig i en magtfuld kreditorstilling. Men der er andre momenter i denne løsgørelsesproces, som fortjente omtale. Det er forkert at slutte historien der, hvor fæsteren faar sit skøde og giver kreditor obligationer — ligesom eventyrene slutter med brylluppet, »og de levede lykkeligt sammen indtil deres dages ende«. Vi maa i alle tilfælde betragte selvejets historie efter købet og spørge: hvordan reagerede de nye selvejere? Her skal vi indskrænke os til en enkelt side.

4. Udparcelleringen. En del af forklaringen paa den overraskende hurtige amortisering ligger selvfølgelig i de gunstige landbrugskonjunkturer under den store selvejekøbsperiode og i inflationen, saaledes som det lejlighedsvis er anført (s. 162 og 164). Andet bundet i udskiftning, udflytning og de store driftsreformer, som de nye selvejere i særlig grad forstod at drage sig til nytte. Disse forhold kan forklare de jævne afviklinger over et længere aaremaal. Men hvordan gik det til, at saa mange bønder kunde gøre sig gældfri paa saa kort tid som 1, 2, 3 eller 4 aar? Vi staar her overfor det vigtige fænomen, som forf. næppe tangerer, skønt det optog alle samtidige saa meget: udparcelleringen, der atter er nøje forbundet med fæstejordens bundne merværdi, der frigaves ved selvejekøbet.

Endnu en gang lønner det sig at ty til den guldgrube af oplysninger, der indeholdes i Begtrup's beskrivelser. Vi ser her bort fra godsslagternes udstykninger, som Begtrup selvfølgelig ogsaa kender, og holder os alene til bøndernes egne udparcelleringer, det vil sige opdeling af bondegaarde i flere brug eller frasalg af mindre lodder til husmænd. Nogle faa eksempler er tilstrækkelig til at give hele billedet. Om udstykningen af Marienlund i Lunde herred paa Fyn hedder det (s. 278): »Den nye selvejer, som ej

kan udrede renten ved at beholde hele gaarden samlet, sælger smaa lodder til den høje pris, at han selv sidder tilbage med den halve gaard næsten gældfri«. Og for Fravdegaard i Aasum herred oplyses, at fæsterne købte »for en meget lav pris, omtrent 150 rdl. pr. tønde hartkorn«, mens prisen ved udparcelleringen til huslodder steg til »4—5—600 rdl. efter jordens godhed og beliggenhed« (s. 309 og 313). For Ringkøbing amt anføres (s. 27, 23): »Vindesyge og vanskeligheder for bonden at erholde penge til laans i sin gaard med flere aarsager har befordret bøndergaardenes udparcellering«, og »naar en eller anden igen sælger eller udparcellerer sin gaard, faar han altid igen det dobbelte eller tredobbelte mod hvad han selv har givet«. De gamle selvejere i de midtfynske skovegne var ikke de eneste, der »fandt skov nok paa jorden til at afbetale deres gæld« (s. 41 f.), hvad enten de som her kunde nøjes med at hugge skoven og sælge tømmer og ved, eller de som andetsteds maatte afhænde smaalodder af den saa eftertragtede skov.

Denne udparcellering kendes ogsaa fra selvejerne paa de gamle ryttergodsdistrikter, og overalt kan den belyses med konkrete eksempler. Ved udparcelleringen af Løjtved i Svendborg amt 1800 erhvervede de 19 fæstere i Steenstrup og de 13 i nabobyen Lunde sig selvejendom; af disse var der i 1809 udskilt henholdsvis 34 og 25 parcellister. Ved ryttergodsauktionen 1764 rummede landsbyen Brylle i Odense amt 32 familier, nemlig 25 gaarde og 7 huse. I begyndelsen af 19. aarh. var der ganske vist kun 17 gaarde i selve byen, men til gengæld foruden to bolsteder 16 huse med jord og 14 uden jord, altsaa ialt 49 familier. Samtidig var 7 gaarde udflyttet, og alene paa den enes jorder levede der da 16 familier, mest husmænd, og endelig var der af to tidligere næsten udyrkede bymarker fremstaaet en hel ny Landsby, Radby, med praktisk talt samme antal familier som den gamle moderby, nemlig 4 gaarde, 16 bolsteder, 22 huse med plov og 5 jordløse huse¹.

Der er ikke her tale om outrerede undtagelsestilfælde. Fra lokalhistoriens sognebeskrivelser kunde man blive ved landsby for landsby. For Sjælland, hvor bevægelsen sikkert var svagest, regner Fridlev Skrubbeltrang med, at husmændenes antal forøgedes med 25 % alene i aarene fra 1787 til 1801², og naar man saa erindrer sig, at denne vækst fortrinsvis koncentrerede sig om selvejerlandsbyerne, faar man en forestilling om bevægelsens udbredthed og omfang. Denne udparcellering med den revolutionerende vækst og sprængningen af det gamle landsbysamfund har ogsaa været en mægtig medvirkende aarsag til, at den nye selv-

¹ Aarb. f. Hist. Samf. for Odense og Assens Amt. I 203 f, 207.

² Husmand og Inderste, 69.

ejer kunde befri sig for den gamle herremands formynderskab og undgaa afhængighed af nye kreditorer, direkte derved at saa mange omgaaende frigjorde sig for de trykkende prioriteter, og indirekte ved at denne mulighed hindrede laangiveren i at udnytte sin kreditorstilling til at skaffe sig magt over bonden. Selvejet er ikke blot blevet financieret af statens kredit og øgede seddeludstedelse og de private spekulanter's transaktioner, men ogsaa ved at talrige smaa spareskillinger er blevet trukket frem af hoeskafterne og sat direkte ind i frigørelsesprocessen og gjort produktive.

Men udviklingen havde ogsaa sin revers, idet den fremkaldte en mægtig kløft mellem gaardmænd og husmænd. I «Husmand og Inderste» har dr. Skrubbeltrang vist, hvorledes alle kategorier i godsvældets tid udgjorde en stor og ussel fællesgruppe af almue, og hvorledes der var en ustandselig cirkulation mellem gaardmændenes og husmændenes klasse. Nu udnyttede gaardmanden situationen. Han købte sin gaard til den relativt billige pris for fæsteland, indkasserede gevinsten af værdiforøgelsen og overlod paa skrappe vilkaar de daarlige udlodder til husmænd, ofte leje-husmænd, der kom i fuldstændig afhængighed af ham, som han skulde tjene med arbejde til betaling af renter eller afgifter samt hjælp til pløjning¹. Han blev husmandens formynder, udstyret med husbondsret. I de mindre forhold overtog han herremandens rolle og blev ofte en nok saa streng herre, og først sent — i vort aarhundrede — er denne bondens patriarkalisme over husmænd og landarbejdere, som vi kender det fra Henrik Pontoppidan og bondeforfatterne fra omkring aarhundredskiftet, bragt til ophør.

IV.

Der er mange andre punkter i afhandlingen, der kunde være grund til at fremdrage. Noget af det mest værdifulde er redegørelsen for de fattige aar efter statsbankerotten. Her paavises en ganske interessant retrograd bevægelse, der ikke alene betyder en tilbagegang i retning af naturaløkonomi, ogsaa med hensyn til

¹ Udstykningen til husmænd skete ikke blot som salg, men ogsaa som bortleje eller bortforpagtning paa korte aaremaal, hvor bonden dog havde været sikret livsfæste. Paradigmaet for disse giver Begtrup for Hindema i Vinding herred (s. 365): «Nogle af disse nye selvejere lejer af deres gaardes grund visse tønder land for 3—4 rdl. aarlig paa 5—7 aar til inderster eller husmænd». Som eksempel nævnes, at «bonden kunde efter sin indkøbspris ej siges at give mere end 6—7 mark af tonde land i rente, og nu faar han for det sletteste 16 mark i forpagtning og tager altsaa af sit udlod en rigelig hjælp til de aarlige renter».

skatter og afgifter (specielt tiende), men ogsaa en stramning i betingelserne for selvejekøb, naar saadanne endelig fandt sted. I en periode, hvor saa mange gik fra gaardene, vilde kreditor sikre sig, hvis laaneren ikke opfyldte sine forpligtelser. Trods lovens krav om at vente aar og dag, forbeholdt han sig nu ofte ret til umiddelbar realisation af overtaget pantegods, og han sikrede sig ikke blot pant i jorden, men ogsaa i besætning, inventar og indbø — eller endog i alt, som han »ejer eller ejendes vorder«, som en gængs formel nu foreskriver (s. 86 ff.). Saadanne krav kendes ikke fra reformperioden.

Som indledning til selvejekøbene fra slutningen af 30erne redegøres der for drøftelserne om oprettelsen af kreditforeninger, især Bergsøes initiativ og regeringens stadige tøven af frygt for, at inflation og krak skulde følge efter som ved aarhundredskiftet. Mindre gøres der ud af landboernes egne tanker og overvejelser, skønt de dog maatte være af større interesse i denne sammenhæng. Justitsraad Nyegaards initiativ paa stænderforsamlingen i Viborg 1836 behandles kun ved et kort referat af det officielle forløb (s. 90 f.). Men det var ikke det eneste tegn paa godsejernes interesse. Saa tidligt som i 1819 fremkom sjællandske godsejere med et projekt, der aaret efter fik kgl. konfirmation¹, og gennem bondeagitatoren Rasmus Sørensen faar vi besked om et tilsvarende forsøg af laalandske godsejere og proprietærer, der strandede »paa bøndernes uvidenhed og fordomme«². Der havde været god grund til at søge dem nærmere oplyst. Til slut omtales Rasmus Sørensens laaneforeningsprojekter, men kort og affejende. Lad være at hans plan var løs og uklar, men hans tanker er dog et bedre udtryk for, hvad der bevægede sig indenfor den vaagne del af bondestanden end embedsmandsskrifter og kancelliovervejelser³. Rasmus Sørensens breve, nu udgivet i »Danske politiske Breve fra 1830erne og 1840erne«, er i det hele en fundgrube, naar det gælder bondepsykologi, ogsaa i indstillingen til formynderskab kontra selvstændighed⁴.

Værdifuld er ogsaa paavisningen af de talrige nyoprettede

¹ Kun omtalt i referat af regeringens afvisende resolution fra 1839 (s. 93).

² Brev til lensgreve F. M. Knuth 24. febr. 1843 (Danske politiske Breve fra 1830erne til 1840erne II nr. 513).

³ R. S.s planer gaar længere tilbage end til den omtalte artikel i »Almuevennen« i 1845 (s. 108). Ifølge brev af 1841³, har han i hvert fald ladet indbydelser til en laaneforening cirkulere paa sin hjemegn allerede i 1843 (Danske pol. Breve nr. 541; jfr. ovennævnte brev af 1843²⁴ 2).

⁴ Meget oplysende er et referat af en debat om selveje kontra fæste ved et møde i Kundby i Ods herred 1844 (brev nr. 554).

sparekassers tilbageholdenhed, naar det gjaldt finansiering af selvejekøb. Som et af de ældste eksempler nævnes Holbæk Amts Sparekasses hjælp til de fæstere, der i 1846 købte sig selveje af Holbæk Slots ladegaard (s. 103). Her kunde det dog passende være oplyst, at det ikke var noget tilfælde, at sparekassernes initiativ startede her. Under bondevennen Asmund Gleerups energiske, fordomsfri og realistiske ledelse var Holbæk amt ganske givet det mest fremskredne amt indenfor bondebevægelsen.

De fremførte anker om en for snæver afgrænsning af problembehandlingen og en ufuldkommen dokumentation af tabelmaterialet opvejes dog af bogens mange fortjenester. Allerede emnevalget vidner om en fin historisk forstaaelse, og det indgaaende kendskab til kildematerialet, der er udvalgt med stor skonsomhed, giver et fast grundlag for mange forstandige vurderinger. Særlig fortjenstfuld er den faste og overbevisende opfattelse af hele udviklingsforløbet, der navnlig kommer til orde i slutningskapitlet, hvor alle traade samles i en smuk syntese, overlegen, valafbalanceret og formfuldendt. Denne slutning er en perle i form og indhold. Den røber den fine kender af bondens psykologi.

Afhandlingen er kun en torso af den store opgave, forf. har sat sig, nemlig at skildre den stavnsbundne fæstebondens forvandling til selvejende andelsbonde og moderne bedriftsherre. Vi ser med forventning hen til fortsættelsen.

Aksel E. Christensen.